

Вадим Ковпак

СПОРТИВНА ПРОБЛЕМАТИКА
НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА «ДІЛО» У 1930-х рр.

У статті досліджено особливості висвітлення спортивної проблематики, питань розвитку національної фізичної культури в Галичині, радянській Україні та світі, а також аспектів міжнародного спортивного життя на сторінках львівської газети «Діло» у 1930-х рр.

Ключові слова: газета, спортивна журналістика, національне тіловиховання, фізична культура, види спорту, міжнародний спорт.

В статье исследованы особенности освещения спортивной проблематики, вопросов развития национальной физической культуры в Галичине, советской Украине и в мире, а также аспектов международной спортивной жизни на страницах львовской газеты «Діло» в 1930-х гг.

Ключевые слова: газета, спортивная журналистика, национальное физическое воспитание, физическая культура, виды спорта, международный спорт.

In the article the features of illumination of the sporting problems, questions of development of national physical culture in Galicia, Soviet Ukraine and in the world, international aspects sporting life — on the pages of the newspaper «Dilo» (Lviv) in 1930th were investigated.

Key words: newspaper, sporting journalism, national physical education, physical culture, types of sport, international sport.

Національне пресознавство послідовно та систематично збагачується новими і новітніми напрямками студій, введенням у науковий обіг раніше невідомої чи втраченої рукописної або друкованої спадщини, вдосконаленням методологічного інструментарію. Історичний досвід української, зокрема західноукраїнської, міжвоєнної журналістики вивчається у багатьох ракурсах — хронологічному, регулятивному, проблемному, територіальному тощо. Ілюстрацією цьому — чимало наукових розвідок, монографій, науково-бібліографічних досліджень вітчизняних науковців — М. Галушко [1], О. Дроздовської [3], С. Костя [7], М. Романюка [8], Л. Сніцарчук [9] та ін. Незважаючи на окремі опубліковані праці з історії української журналістики у царині фізичної культури [4; 5; 6], з історії функціонування досліджуваного щоденника «Діло» [10], існує низка важливих, не розглянутих уповні, питань і аспектів (наприклад потреба комплексного і системного аналізу галиць-

кої міжвоєнної спортивної журналістики), з якими пов'яжемо завдання, покладені в основу написання цієї статті:

- охарактеризувати специфіку пресових студій у визначенні ролі та місця фізичної культури в житті галицьких українців;
- з'ясувати основні проблемно-тематичні домінанти спортивного спрямування на шпальтах щоденника «Діло» у 1930-х рр.;
- розкрити типові риси вивчення на сторінках газети питань і явищ національного спортивного руху в Україні та за кордоном;
- окреслити особливості висвітлення іноземного фізкультурного розвитку.

З метою гармонізації мовностилістичної та лексичної структури дослідження терміни (та їхні похідні) «спорт», «тіловиховання», «фізкультура», «фізичне виховання» вживатимемо як тотожні поняття або синонімічні категорії.

«Діло» — українське щоденне періодичне видання, що за свою багаторічну пресову історію (1880—1939) — зусиллями провідних українських діячів, редакторів, публіцистів, журналістів — послідовно та завзято відстоювало інтереси української нації за різних історичних обставин — у часи Австро-Угорщини, згодом — Польської держави, зокрема у міжвоєнний період. Друге міжвоєнне десятиліття (1930—1939 рр.) позначилося загостренням українсько-польських відносин у Галичині, особливо посиленням політики пацифікації, арештами українських політичних лідерів, нівеляцією проявів національного життя наших співвітчизників. Незважаючи на доволі складні суспільно-політичні реалії, продовжували функціонувати українські громадські та політичні об'єднання, розвивалися освіта, наука, преса і журналістика — різнотипні періодичні видання, різні напрями фахової публіцистики.

На сторінках газети «Діло» у 1930-ті рр. регулярно вміщувалися матеріали про спортивний рух — український та зарубіжний, у Галичині та поза її межами, у Старому світі й за океаном. Ця регулярність своєрідно свідчила про наявність сталої мотивації у редакції газети публікувати статті, замітки чи лаконічні повідомлення про тіловиховання. Варто відзначити, що ця мотивація була, і головне — її засади були відомі не лише редакції чи окремому журналісту або репортеру, який підтримував контент-ідеологію періодичного органу, а й читачеві. Отож питання на кшталт «для чого нам спорт?» (тут йшлося про спорт як у пресі, так і в повсякденному житті українця) перманентно актуалізувалося публіцистами, які послідовно намагалися запевнити або переконати рецепі-

ента у перевагах фізичного виховання, у тому, наскільки воно важливе для поглиблення ресурсу та розвитку, зрештою, для самозбереження нації. Серед пріоритетних завдань міжвоєнної фізичної культури, на думку пресоаналітиків, — «перевиховати націю на тверду, відпорну і свідому збірноту, здібну кожночасно до найвищих зусиль та осягів, і на спортовому стадіоні, і в житті...» (Д. Б. Фізичне виховання між старим і новим роком. — 1938. — Ч. 16). «Найвищими осягами в житті нації» у тогочасних умовах вважалися здобуття права на самовизначення та реалізація ідей соборності, тому періодично на перший план виводилася і така цільова засада: «Метою українського спорту має бути і мета загальнонаціональних змагань» (Д. Б. 1936—1937. — 1937. — Ч. 4).

У деяких випадках журналісти відстоювали власну позицію, навіть вступаючи у своєрідні публічні дебати із окремими представниками української громади, що були скептиками, не вважаючи спорт та спортивну журналістику «справою нагальною» на тлі внутрішньополітичного тиску на українське населення Галичини. Це ілюструє відповідь (у вигляді проблемної статті) редакції «Діла» на лист «одного поважного і загально відомого громадянина» до журналістів газети (Життя не знає зупинок!.. — 1930. — Ч. 250). Згаданий громадянин, прізвище та ім'я якого не називалися, з «жалем і обуренням» закидав редакції, що «вона *все ще* (курсив авт. — В. К.) друкує звітommлення зі спорту» та загалом «розписується під такими «дурницями» як спорт» у «важкий час всенационального горя». Редакція висловила впевненість у тому, що автор листа не має великої кількості одностумців «у краю», а ті, що підтримували таку тезу, або «відбилися» від українського життя, або не розуміли його «процесу». Продовжуючи «діалог», журналісти висунули напівриторичні запитання до читача-скептика: чому молодь, для якої інтерес до тіловиховання є цілком природним явищем, повинна цей інтерес ігнорувати або заперечувати, та чому треба «відсилати» нову генерацію «за новинами зі спортового життя — до польських газет?». Чітка відповідь містилася кількома рядками нижче, зокрема, читачів переконували, що, незважаючи на суспільно-політичні негаразди, «жодна ділянка національного розвитку не сміє завмерти»: «все, що належить до життя культурної нації» — а сюди автори статті, крім, скажімо, науки, літератури й мистецтва, преси, театру, кіно, зарахували і спорт, — «існує далі і буде існувати — без ніякої перерви... всупереч усім, яким цей нестримний біг дух у грудях стискає» (Життя не знає зупинок!.. — 1930. — Ч. 250).

Усвідомлюючи важливість масової фізкультурної агітації серед широких верств населення, редакція систематично висвітлювала різноманітні заходи, зокрема на території Галичини. Інтенсивність акцентації на сторінках щоденника тієї чи іншої спортивної теми детермінувалася як принагідними актуаліями (наприклад необхідністю посилення медичного огляду спортсменів або настанням чи завершенням конкретної пори року), так й інтересами та проявами спільноти — захопленням окремими видами спорту (як-от футболом), спортивно-громадськими заходами чи іншими важливими подіями в діяльності окремих інституцій (іноді ці події мали прикрий характер, коли йшлося про ліквідацію, заборону заснування або незатвердження статуту фізкультурного об'єднання) — Українського спортивного союзу (далі — УССоюз), спортивного товариства «Україна», лугових та сокільських осередків у Львові й провінції, та ін. Наприклад, 1937 р. неодноразово повідомлялося про ліквідацію деяких українських товариств, наприклад сокільських структур на Стрийщині (Розв'язали всі сокільські гнізда у Стрийщині. — 1937. — Ч. 212). Більш приємними новинами були опубліковані подробиці сокільських заходів із «дефілядою», влаштованих з нагоди 15-річчя одного із львівських гнізд (Руханковий попис Сокола IV у Львові. — 1939. — Ч. 132), або детальний звіт про організований у Львові «День українського спортовця» (День українського спортовця. — 1933. — Ч. 131), що охоплював змагання з футболу, пінг-понгу, легкої атлетики, баскетболу, волейболу, а також святковий спортивний парад.

Найчастіше розвиток українського спорту в Галичині знаходив своє відображення у статтях, замітках, повідомленнях, рідше — мемуарах, нарисах про футбол, хокей, «лещетарство» (лижний спорт), легку атлетику, «ситківку» (теніс), шахи, бокс, «наколесництво» (велоспорт), «туристику» (туризм), волейбол та баскетбол. Новини подавалися у рубриках «Зі спортивного життя» (початок 1930-х рр.), «Шахи», «Спорт» та «Спортові новини», у тематичній «Спортовій сторінці» (велася редакцією 1936—1939 рр.) або самостійному форматі.

Один спортивний захід міг розглядатися у кількох жанрових ракурсах, зокрема в інформаційному (звіт, замітка, повідомлення, огляд), публіцистичному (нарис, замальовка). Наприклад, відкриття 1934 р. у Славську спеціальної споруди для «лещетарів» було відображене й у звичайних повідомленнях, і в опублікованих згодом нарисах Р. Купчинського (під псевдонімом Галактіон Чіпка) п. н. «За слідами лещет» (1934. — Ч. 65, 66).

Найбільш затребувані ділянки фізичної культури — легка атлетика, футбол, зимові види спорту — вивчалися з різних сторін для більш якісного і повного оволодіння тим чи іншим видом спорту без шкоди здоров'ю. Наприклад, для широкого розповсюдження «лещетарства» в масах друкувалися замітки про відповідні змагання або діяльність спеціалізованих інституцій (З Карпатського Лещетарського Клубу. — 1931. — Ч. 2), рефлексії щодо необхідності медичного огляду лижників (Коцюба С. Ще про лещетарські змагання. — 1930. — Ч. 39), думки з приводу видавання і популяризації відповідної літератури (Blue Boy [Гайдучок С.]. Лещетарська література і ми. — 1930. — Ч. 21), рекомендації щодо харчування «змагунів» (Зимові спорти та відповідні харчі // Новинки. — 1932. — Ч. 2), а також рекламні оголошення щодо можливості придбати необхідне «приладдя», одяг, взуття (Лещата, совги, санки... — 1933. — Ч. 15; Лещетарські убрання. — 1933. — Ч. 325) і навіть широкі анонси цікавих культурно-розважальних заходів для спортсменів. Наприклад, на початку грудня 1933 р. «Карпатський Лещетарський Клуб» з нагоди відкриття зимового сезону запрошував членів товариства та «впроваджених ними гостей» на «чайний вечір», до програми якого входили: «лещетарський гімн», «кілька слів голови Клубу», виступ Р. Купчинського на тему «Зима за моїх гімназійних часів», демонстрація світлин (авторства О. Пежанського) на спеціальному екрані із музичною «ілюстрацією» і коментарями Галактіона Чіпки (Р. Купчинського) (анонс заходів подано у ч. 326 за 1933 р.).

Чи не щороку пресоаналітики газети влаштовували своєрідні підсумкові «студії»-огляди за результатами конкретного сезону. Найчастіше завершенням такого сезону був кінець старого і початок нового календарного року, а самі «студії» проводилися у межах одного з січневих чисел щоденника, як правило — після різдвяних свят. Існувала достатньо типова контент-схема таких висновкових оглядів: аналізувався якийсь спортивний рік, розкривалися досягнення, недоліки й перешкоди, що їх спричинили; оцінювалися перспективи та ставилися нові чи оновлені — а іноді *ті самі*, лише інакше сформульовані — завдання для наступних 12 фізкультурних місяців галицьких українців. Наприклад, на початку 1938 р. оглядачі констатували, що попереднього спортивного року було ще «не все в порядку»: недостатність моральної та матеріальної підтримки «власного громадянства», перешкоди «від адміністративних чинників» (заборона діяльності УССоюзу й інших національних фізкультурних об'єднань). Вихід — хоча б і частковий —

з цієї ситуації журналісти вбачали у спробах координації спортивного руху через створення організації «вищого ступеня», що узяла б «провід фізичного виховання у свої руки» (Д. Б. Фізичне виховання між старим і новим роком. — 1938. — Ч. 16).

Періодично на шпальтах «Діла» з'являлися матеріали про українське галицьке тіловиховання поза межами «столиці» — Львова, наприклад, повідомлялося про «змагання за першість» Тернополя з плавання (ця спортивна дисципліна згадувалася репортерами рідше, ніж футбол, хокей, легка атлетика чи «лещетарство»), влаштовані 1939 р. сокільським гніздом з участю 16 членів товариства (Плавацькі змагання в Тернополі. — 1939. — Ч. 156).

Частина українських клубів та секцій (футбольних, боксерських та ін.) виступала в офіційних польських турнірах. Серед українських спортсменів, журналістів, зрештою, звичайних громадян було достатньо як прихильників, так і противників приналежності української команди до неукраїнської (скажімо футбольної) федерації. Голоси «за» заявляли, що такий формат «сяк так дає нам змогу зорганізувати наше спортове життя» (С. На маргінесі боксерських змагань Польонія (Перемишль) — Поділля. — 1937. — Ч. 18). Ці ж «голоси» шукали й інші позитивні сторони спорту під польським «дахом», особливо під час поєдинків українських дружин на «виїзді». Такі поєдинки, зазначали журналісти, мали особливе значення, зокрема, підсилювали «знаменитий пропагандивний спортовий чинник» та сконсолідовували співвітчизників, що ілюструє звіт про гостьовий двобій футболістів львівської «України» з дружиною «Погонь» у Стрию, куди завітало стільки багато земляків (не лише зі Стрийщини, а й з таких міст, як Болехів, Дрогобич, Сколе), що «наші» (львівські гравці) відчували себе, — запевняв журналіст, — «як на своїм грищі [стадіоні]» (Успіх на вагу золота. — 1938. — Ч. 130). Необ'єктивність же арбітрів, що за таких («гостьових») обставин могла супроводжувати двобої, хоча й не ігнорувалася репортерами («змагання виграють густо-часто судді, а не змагуни»), але розглядалася в іншому ракурсі: на перший план висувалися ветерани національного тіловиховання, здатні власними знаннями і багаторічним досвідом «служити рідній спортовій справі як спортові судді» (С. На маргінесі боксерських змагань Польонія (Перемишль) — Поділля. — 1937. — Ч. 18).

Вектор репортерської уваги щодо розкриття національної спортивної подієвості спрямовувався і поза межі Галичини — на Буковину, в Закарпаття, радянську Україну, в окремі країни Старого і Нового

світу. Періодично акцентувалося на розвитку тіловиховання у Закарпатті, особливо наприкінці 1930-х рр., коли було утворено Карпатську Україну. Читачів інформувалося про реорганізацію у системі чехословацького спорту: на зміну «чесько-словацькій» загальній фізкультурній асоціації мали прийти три автономних спортивних утворення — Чесько-Моравський (у Чехії) та Словацький (у Словаччині) союзи, а також спеціалізований Український союз — у межах Карпатської України. Відзначимо, що на той час ситуація, незважаючи на відчутне поживлення українського тіловиховання у регіоні, залишалася невизначеною (Реорганізація спорту на Карпатській Україні // Спорт. — 1938. — Ч. 244). Іноді читачів повідомлялося про розвиток окремих видів спорту в регіоні, як-от хокею, що дозволяло дізнатися про функціонування спеціалізованого клубу «Хуст», спортивного товариства «Тячів» та ін. (Гаківка в Карпатській Україні. — 1939. — Ч. 6).

На шпальтах щоденника траплялися замітки про український спорт на Буковині, зокрема про футбольні протистояння чернівецьких дружин «Іван Мазепа» та «Довбуш» з румунськими клубами (Спортові Вісти з Буковини. — 1939. — Ч. 65).

Те саме — щодо регулярності появи на газетних сторінках — можна стверджувати і в плані медіаваги до спорту в УРСР. Разом із тим недостатність у службі інформації газети необхідних джерел новин не заважала журналістам фіксувати успіхи радянських земляків, хоча такі відомості здебільшого мали лаконічний характер і «несамостійний» статус (подавалися у рубриці «Спорт»).

Інакша ситуація склалася щодо висвітлення у матеріалах про розвиток українського спорту в Європі та за океаном: чимало розглянутих питань стосувалися діяльності українських студентських, сокільських, пластових й інших осередків у таких країнах, як Чехословаччина, Югославія (Прохода В. Українське сокільство за кордоном. — 1931: цикл нарисів; Український пласт на чужині. — 1935. — Ч. 160).

Українське тіловиховання у США та Канаді розглядалося часто крізь призму індивідуальних досягнень співвітчизників на змаганнях з окремих видів спорту, наприклад, ішлося про перемоги видатного українського борця О. Гаркавенка на міжнародних турнірах (Успіх українського змагуна. — 1931. — Ч. 273), результативні футбольні (з американського футболу) виступи студента університету в Вінніпезі Василя Григорчука (Осяг українського спортовика. — 1930. — Ч. 11).

Інформаційний привід при висвітленні міжнародного тіловиховання творили доцільність (необхідність використання закордонного досвіду на українському ґрунті), популярність (тієї чи іншої спортивної ділянки — в середовищі читацтва) та принагідність (факт проведення регулярних, товариських, ексклюзивних чи зумовлених порою року і сезоном змагань) — у вигляді як подій (футбольних, хокейних, легкоатлетичних та ін.), так і цілих систем організації спорту в окремих країнах. Статті, замітки або повідомлення подавалися й у самостійному форматі, й у межах рубрик «Зі спортивного життя», «Закордонний спорт», «Спортові новини».

Окрім футболу, якому присвячувалося найбільше текстової площі (чемпіонати в європейських державах, міжнаціональні турніри), увагу приділялося також іншим ігровим видам (хокей, теніс), а також «лещетарству», легкій атлетиці, боксу. Читачів ознайомлювали і з непересічними акціями у царині фізичної культури, скажімо, із подробицями міжнародного турніру зі спортивної авіатики з участю 36 літаків (під польськими, німецькими, італійськими, чехословацькими й англійськими прапорами), що стартував і завершувався — після подолання кількох етапів на трасі над Європою та Північною Африкою — у Варшаві (Міжнародний легунський турнір. — 1934. — Ч. 240). Завданням журналіста було не лише висвітлювати окрему подію у необхідних деталях, а й представити на розсуд споживача друкованої продукції «родзинку» — цікавий факт («у тему», курйоз, анекдот (можна провести паралель із сучасною концепцією «феномену цікавого в журналістиці», розглянутою у фаховому підручнику відомого науковця В. Здоровеги [2]). Наприклад, 1933 р. при огляді футбольних подій журналісти відзначили рекорд відвідуваності стадіону під час матчу Шотландії з Англією (Рекорд видців. — Ч. 85), а 1934 р., розповідаючи про новини зі світу боксу (Спортові новини. — Ч. 191), поділилися відомостями про річні заробітки деяких «змагунів».

Ефект читацького сприйняття підсилювали реляції про міжнародні турніри, що проводилися, хоча і без безпосередньої участі українських «змагунів» Галичини, але на галицькій землі, зокрема у Львові. Наприклад, 1931 р. читачів інформували про змагання з «дужання» (боротьби), де свою силу демонстрували поляки, німці, французи, представники СРСР, серед яких був «українець Судаков» (Міжнародні дужання у Львові. — 1931. — Ч. 87). Ефект сприйняття підсилювався не лише тому, що міжнародні змагання відбувалися «в нас» (у Галичині),

а й тому, що враження аудиторії могли цілком природно «візуалізуватися» через інший ефект — «ефект присутності» (присутності *реальної*), позаяк український галичанин (тим більше — львів'янин) при бажанні міг собі дозволити відвідати таку «виставу», яка, між іншим, тривала не один ігровий день. Отже, такого роду замітки та повідомлення безумовно зацікавлювали читача, поглиблювали його зв'язок і з газетою, і з журналістикою (у цьому випадку — національною спортивною журналістикою) загалом.

«Зв'язок з журналістикою», причетність до діяльності медіа найчастіше розкривалися у бажанні (а *якісно* розкривалися — у *реалізованому* бажанні) висловитися, поділитися зі співвітчизниками почутим і побаченим, наболілим і приємним. Наприклад, редакція надавала «слово» (вміщувала статтю, допис, лист, замітку, звернення тощо) не лише «стаціонарним працівникам» (журналістам, постійним авторам) чи власкорам, а й звичайним читачам, а також відомим українським громадським діячам, які з огляду на ті чи інші обставини (скажімо, отримали актуальний матеріал під час закордонної подорожі) готували текст до опублікування в «Ділі». Наприклад, після відвідин лижних змагань у Югославії, влаштованих на одному з найбільших тогочасних трамплінів у світі, відомий український діяч, теоретик і практик спорту І. Боберський надіслав розлогий і цікавий нарис (Скок на 101 метрів. — 1936. — Ч. 83).

На шпальтах «Діла» обговорювалися засади та здобутки закордонної державної політики у галузі фізичної культури, причому ймовірність появи в газеті статті про іноземний спорт визначалася радше чинниками спортивними (рівень підготовки, організаційні основи, успіхи на міжнародній арені), ніж політичними (наприклад державний лад), тому неодноразово підкреслювалися дієві компоненти фізичної культури в Німеччині, незважаючи на політику її лідера (Д. Б. Шляхи модерного фізичного виховання. — 1937. — Ч. 190).

Таким чином, будь-який реальний й ефективний досвід спортивні журналісти намагалися проаналізувати та знайти раціональне зерно для подальшого засвоєння (цього досвіду) в кабінеті українського спортивного функціонера, на письмовому столі науковця, на стадіоні та спортмайданчику, де займалися і початківці, і ветерани, і аматори, і їхні вчителі — інструктори національного фізвиховання.

Проаналізувавши характер спортивної проблематики щоденника «Діло» у 1930-ті рр., можна стверджувати, що на його сторінках роз-

кривалося чимало актуальних тем для зацікавлення читача ідеями та різновидами фізичної культури (зимові та літні, силові й інтелектуальні, індивідуальні та командні дисципліни), для вгамування цікавості аудиторії щодо подробиць діяльності спортивних організацій, перебігу і результатів різнопланових змагань; обґрунтовувалися засади необхідності культивування спорту українцями, визначалися роль і місце тіло-виховання у житті нації; окреслювалися основні вектори медіаваги журналістів і репортерів до національного спортивного руху в Галичині, інших регіонах України, в Європі та за океаном, до розвитку спорту за кордоном, до теоретичних та організаційних здобутків окремих держав у галузі фізичної культури.

1. *Галушко М.* Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886—1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. / Марія Галушко. — Львів, 2008. — 352 с.
2. *Здоровега В.* Теорія і методика журналістської творчості : підручник / Володимир Здоровега. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — Львів : ПАІС, 2004. — 268 с.
3. *Дроздовська О.* Українські часописи повітових міст Галичини (1865—1939 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. / Олеся Дроздовська. — Львів, 2001. — 364 с.
4. *Житарюк В.* Спортова сторінка в «Ділі»: структура і тематично-жанрові особливості / Вікторія Житарюк // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 102—109.
5. *Ковпак В.* Українська спортивна періодика Галичини 20—30-х рр. ХХ ст. : монографія / Вадим Ковпак. — Львів, 2008. — 236 с.
6. *Корольова О.* Генезис періодичних спортивних видань на території України / Олена Корольова // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2010. — Вип. 2(18). — С. 121—128.
7. *Кость С.* Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) / Степан Кость. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 514 с.
8. *Романюк М. М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870—1940 рр.) / М. М. Романюк. — Львів : Фенікс, 2000. — 588 с.
9. *Сніцарчук Л.* Українська преса Галичини (1919—1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс : монографія / Лідія Сніцарчук. — Львів, 2009. — 416 с.
10. *Шаповал Ю. Г.* «Діло» (1880—1939 рр.): Поступ української суспільної думки / Ю. Г. Шаповал. — Львів, 1999. — 384 с.